

ЗОРЯНА КОЦЮБА ЧИ ЗАВЖДИ ЖІНКА БАБОЮ БУЛА?

Загальнослов'янська лексема *баба* має давню традицію побутування в українській мові. Вона широко вживається в усній розмовній мові, у фольклорних та художніх текстах. Однак тлумачення окремих її значень і досі залишається невизначеним, що зумовлено історичними змінами семантики слова, а також впливами інших мов, які особливо відчутні в явищах міжмовної омонімії.

Лексикографічні праці останніх десятиліть засвідчують уживання в розмовній мові лексеми *баба* зі значенням 'взагалі жінка' (СУМ; Великий тлумачний словник сучасної української мови. — К.-Ірпінь, 2001). Проте аналіз особливостей становлення значень лексем *баба* і *жінка* в українській мові виявляє їх неспіввідносність.

Функціонально-розмовну квазікорелятивність українських лексем *баба* і *жінка* підтверджує аналіз лексикографічних праць. Так, у «Словнику української мови» П. Білецького-Носенка (поч. XIX ст.) *баба* — це лише 'мать отца или матери; старуха; повивальная бабка'. У цьому ж словнику засвідчені й інші лексеми, які на той час уживалися для називання осіб жіночої статі: *жонщина* зі значенням 'женщина', а також *жінка* — 'жена; супруга; женщина вообще'. З такими значеннями функціонують вказані лексеми і в приповідях Климентія Зіновієва, що відбиває усномовну практику XVII-XVIII ст.: *Баба з воза, возу легше; Жонки як сороки; У жєнщины волосы довги, да умъ коротокъ.*

У «Малорусько-німецькому словарі» Є. Желехівського і С. Недільського (1886), крім вказаних тлумачень — 'стара жінка' (*altes Weib*), 'бабуся' (*Großmutter*), 'баба-повитуха' (*Hebamme*), з'являється й інше — 'жінка низького соціального стану' (*Weib niedrigen Standes*), що перегукується з рос. *баба* — 'замужняя женщина низших сословий' (Даль. — Т. 1. — С. 32). Поява нового значення досліджуваної лексеми у цьому словнику базувалася на аналізі особливостей її побутування в живій мові галичан і не могла бути зумовлена впливом російської мови. Хоч надалі це значення й не закріпилося у новіших лексикографічних працях, його фіксація у словнику Є. Желехівського і С. Недільського на той час не була випадковою. Про це свідчить дослідження паремій. У «Галицько-руських народних приповідках» І. Франка простежується чітко окреслене ситуативне протиставлення *баба* — *хлоп*: *Хлоп як повдовіє, то оглуніє, а баба як повдовіє, то порозумніє* тощо.

Свідченням того, що у той період розвитку української мови іменник *баба* вживався на всій території України у значенні 'селянка', є програмове твердження І. Нечуя-Левицького: «Для літератури взірцем книжного язика повинен бути іменно язик сільської баби з її синтаксисом» (Сьогочасне літературне прямування // Правда, 1878). Прикметно, що для мови творів Т. Шевченка, у яких змальовано не один колоритний образ української селянки, вживання лексеми *баба* ні у значенні 'селянка', ні у значенні 'жінка' не властиве (Словник мови Шевченка. — Т. 1. — С. 13). Очевидно, поет відчував у цьому слові відтінок зневаги, тому свідомо уникав його.

Показово, що у прислів'ях М. Номиса згадане вище протиставлення *баба* — *хлоп*, характерне для галицьких паремій, не простежується. Немає тут і властивої російській розмовній мові опозиції *баба* — *мужик* (*Курице не быть петухом, а бабе мужиком*), яке згодом знайшло відображення у словнику С. Ожегова (згадаймо також, що в російській мові лексеми *мужик* і *баба* вживаються й зі значеннями 'чоловік' і 'дружина': *Мужик без бабы пуще малых деток сирота*). Природним для російської побутової свідомості є також поєднання 'баба — жєнщина', яке слугує назвою паремійної рубрики в добірці В. Далья. Прикметно, що В. Даль подає лексеми *баба* і *барыня* як варіанти у паремії *Этой бабе (барыне) только бы штаны надеть*, що вказує на широке використання рос. *баба* у знач. 'жінка', причому це не зумовлено соціальним статусом особи.

Аналіз указаних міжмовних відповідників як ситуативно абстрагованих і стилістично нейтральних лексичних одиниць дає підстави вважати, що для української мови того часу такі значення слова *баба* властивими не були. Розгляд українсько-російських відповідників,

запропонованих у словнику М. Уманця і А. Спілки (Львів, 1893), виявляє несумісності у тлумаченнях цього слова, які збігаються лише у значенні ‘мати батька або матері і кожна стара жінка’. Рос. *баба* зі значенням ‘дружина’ укладачі пропонують відтворювати українським *жінка* (це відбиває особливості усної розмовної мови), *баба* — ‘молода жінка’ (з похідними — *бабёнка, бабёночка, бабенька*) як *молодиця, жіночка, молодичка*, проте *баба* зі значенням ‘кожна жінка’ і як *жінка*, і як *баба*. Однак ні сама словникова стаття, ні ілюстративний матеріал до неї не диференціюють запропонованих відповідників, залишаючи без відповіді запитання, коли ж українська *жінка* є *жінкою*, а коли — таки *бабою*, хоч цілком очевидно, що вважати ці лексеми функціональними еквівалентами в українській мові не можна.

Якщо рос. *молодая баба* — це ‘молода жінка, молодичка’ (на це вказував і М. Рильський, підкреслюючи, що українська *баба* — це лише ‘стара жінка’. — Зібр. творів: У 20 т. — Т. 16), то не зовсім зрозумілим залишається тлумачення ‘кожна жінка’, яка за словником М. Уманця і А. Спілки може бути ‘бабою’. Паремії, використані для ілюстрації відповідників рос. *баба* в українській мові, теж не чітко диференційовані. Еквіваленти *Знай, баба, своё кривое веретено* — *Жіноча річ коло припічка* показують вживання типових для зіставлених мов функціональних відповідників *баба* — *жінка*. Приказка *Що громаді, те й бабі* (чи *Що бабі, те й громаді*) перегукується з польськ. *Co babce, to i gromadce* і має інваріантне значення ‘що випаде на долю громади, того не оминати навіть найменшому чи найслабшому її членові’. Тому *баба* у цій приказці — це, вірогідно, стара жінка. Водночас паремії *Где черт не сладит, туда бабу пошлет* і *Де чорт не зможе, туди бабу пошле* належать до репрезентативної, варіативної та універсальної для більшості європейських народів групи прислів’їв і приказок, у яких зберігся погляд на жінку як на знаряддя злого духа. Пор. польську та чеську приказки *Baba gorsza jak djabel; Baba a čert z téhož přibuzenstwa*, де функцію ключового слова виконує іменник *baba*, вживання якого в значенні ‘жінка’ у цих мовах або застаріле (хоч і могло побутувати на час творення паремії), або функціонально обмежене з огляду на регіональність чи розмовність. У німецькому відповіднику фігурує не *жінка*, а *стара жінка*, тобто *баба*: *Wo der Teufel nicht hin mag kommen, da schickt er seinen Boten (ein altes Weib) hin*. І. Франко зазначає, що Еразм Роттердамський виводить початок приповідки *Баба з пекла родом* від ересі северіанів і архонтиків, які повчали, що жінка — витвір Сатани. Це виразно прочитується у паремії *Де дідько не посіє, там ся баба вродить*, поширеній на всій території України (засвідчена у добірках М. Номиса і Г. Ількевича). Прислів’я про зв’язок баби і чорта (*Баба й чорта зведе; З бабою і дідько справу програв*) пов’язують із відголоском легенди про спілку чорта з бабою, які разом сіяли мак, садили моркву, і обидва рази чорт був обдурений. І. Франко знаходить паралелі цієї легенди і в німецьких джерелах. У французьких рукописних текстах XIV ст. засвідчено паремію *La femme sait un art avant le diable* із ключовим словом *жінка*. М. Пазяк припускає, що через те, що старі жінки любили ворожити, склалось уявлення про їх зв’язок з нечистою силою (Прислів’я та приказки. Людина. Родинне життя. Риса характеру. — К., 1990. — С. 474). Звідси й паремії *Баба й чорт — то собі рідня; В старій єхидної баби десять чортів сидить та ще й на дванадцятьох сідлах гуляють* тощо.

Універсальною для багатьох народів є також думка про те, що не варто довіряти жінці (дружині). Відповідні заклики збереглися і в сучасних паремійних корпусах, проте в українському вони стосуються лише жінок-дружин (найпоширеніша — *Жінці не вір у домі, а коняці в полі*). У російських приказках ця ідеологема набула ширшої популярності й стосується як жінок-дружин (*Не верь коню в поле, а жене в доме*), так і жінок загалом (*Кто бабе поверит, трех дней не проживет*) — це зумовило їх віднесеність до різних паремійних рубрик у добірці В. Даля. Серед українських прислів’їв натрапляємо лише на один моноваріантний локальний паремійний зразок із опорним словом *баба*: *Бабі не вір, баба шяльвір* (пол. *szalbierz* ← нім. *Salbader* — ошуканець). Його подає І. Франко у порівнянні зі словацьким *Ne veř čertu ani stare babě* — на цій підставі можна вважати, що *баба* у наведеній паремії — ‘стара жінка’. Отже, здійснене дослідження свідчить про історичну

контамінованість семантики слова *баба*, яке початково могло вживатися зі значеннями ‘стара жінка’ чи ‘дружина’, інколи — ‘просто жінка’, проте завжди зневажливо. У сучасній мовній практиці паремії цієї групи функціонують лише у гумористичному контексті.

Загалом аналіз Франкових коментарів до приповідок вказує на те, що для розмовної мови галичан поч. XIX ст. вживання лексеми *баба* зі значенням ‘будь-яка жінка’ не властиве. Не прижилося воно у бойківських говірках (не відображене у словнику М. Онишкевича). Однак у певних ситуаціях ця одиниця все-таки може вживатися у значенні ‘жінка’, зокрема коли зовнішні характеристики чи риси характеру певної жінки не відповідають певним ознакам прототипової, прийнятної для побутової свідомості особи жіночої статі. Психологічне неприйняття, яке виникає в такому разі, на мовному рівні виявляється у вживанні пейоративної лексеми *баба*, напр.: *баба як гармата; баба як тур; То баба з вусами* (пор. пол. *Herod baba*). Тому закономірними й обґрунтованими є відповідники *бабѣга* і *ба́бище*, запропоновані у словнику М. Уманця і А. Спілки до рос. *ба́бища*. Саме таке функціонування аналізованої лексеми стимулювало низку українських фразеологізмів, зокрема *базарна баба* — ‘криклива, сварлива, груба людина’. Словосполучення *бабські теревені* експресивніше, ніж його варіант *жіночі теревені*, про що свідчить уривок із драми Лесі Українки: *А Греція в своїй преславній школі/ Навчила Рим лиш бабських теревенів*. Характерно, що серед українських паремій немає висловів із ключовим словом *жінка*, в яких балакучість і пустослів’я вважалися б типово жіночими рисами. Саме в лексемі *баба* (лише у значенні ‘жінка’) акумулюються негативні конотації ‘багатослів’я’, ‘марнослів’я’, ‘крикливість’, які присутні і в пареміях: *У баби язик як лопатень; Де дві баби та три жаби зберуться вмісті, не переспорять їх хоч чоловік двісті* тощо.

Отже, в сучасній українській мові лексема *баба*, вжита у значенні ‘жінка’, є пейоративно маркованою, тому в новітніх лексикографічних працях мала б супроводжуватися позначкою *зневажливе*, як у словнику за ред. Б. Грінченка чи словнику синонімів С. Караванського, а не лише *розмовне*. Вживання слова *баба* у значенні ‘жінка’ чи навіть ‘дівчина’ у сучасному молодіжному сленгу (напр. *Класна баба!*) є виразним впливом російської мови і не має в українській мові жодного історичного чи культурного підґрунтя.